KO‘RISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xalilova Maftuna Baxtiyor qizi
O’zMPU Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta’lim fakulteti logopediya yo’nalishi talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20392877

Annotatsiya: Mazkur maqolada ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlarning o‘ziga xos psixologik va pedagogik xususiyatlari tahlil qilingan. Izlanishlarda ko‘rish analizatoridagi cheklanishlarning idrok, muloqot, emotsional munosabatlar va kommunikativ faollikka ta’siri yoritilgan. Shuningdek, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy tajriba, empatiya, refleksiya va ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish jarayonlarining o‘ziga xos jihatlari ochib berilgan. Maqolada inklyuziv ta’lim muhiti, maxsus pedagogik yondashuvlar hamda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning ahamiyati ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so’zlar: ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar, shaxslararo munosabatlar, idrok, kommunikativ ko‘nikmalar, inklyuziv ta’lim, emotsional rivojlanish, ijtimoiy moslashuv, empatiya, refleksiya, ijtimoiy tajriba, pedagogik yondashuv, kompensator mexanizmlar, muloqot vositalari.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Abstract: This article analyzes the specific psychological and pedagogical characteristics of interpersonal relationships in children with visual impairments. The study highlights the impact of visual analyzer limitations on perception, communication, emotional relationships, and communicative activity. Furthermore, it reveals the distinctive aspects of acquiring social experience, empathy, reflection, and the internalization of social roles in visually impaired children. The article scientifically demonstrates the significance of the inclusive educational environment, specialized pedagogical approaches, and the development of communicative skills.

Keywords: children with visual impairments, interpersonal relationships, perception, communicative skills, inclusive education, emotional development, social adaptation, empathy, reflection, social experience, pedagogical approach, compensatory mechanisms, means of communication.

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlarning shakllanishi umumiy psixologik qonuniyatlarga asoslangan holda rivojlansa-da, mazkur jarayon o‘ziga xos murakkablik va xususiyatlarga ega bo‘ladi. Ushbu o‘ziga xosliklar, eng avvalo, ko‘rish analizatorining faoliyatidagi cheklanishlar bilan bog‘liq bo‘lib, bola atrof-muhitni, ayniqsa ijtimoiy muhitni to‘liq idrok eta olmasligi natijasida yuzaga keladi. Natijada shaxslararo munosabatlar tizimi sekinroq shakllanadi, muloqot jarayonida noaniqliklar paydo bo‘ladi va ijtimoiy moslashuv jarayoni murakkablashadi. Ma’lumki, insonlar o‘rtasidagi muloqotning katta qismi vizual belgilar orqali amalga oshadi. Mimika, pantomimika, tana harakati, ko‘z qarashi, yuz ifodasi kabi vositalar orqali insonlar bir-birining hissiy holati, munosabati va niyatini tez va aniq anglaydi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar esa ushbu vizual signallarni to‘liq qabul qila olmasligi sababli, ijtimoiy vaziyatlarni tushunishda qiyinchiliklarga duch keladi. Bu esa shaxslararo munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda muloqot jarayoni asosan verbal va taktil vositalarga tayanadi. Ular suhbat davomida ko‘proq nutq orqali axborot almashadi, tovush ohangi, intonatsiya va nutq mazmuniga katta e’tibor qaratadi. Shu bilan birga, teginish orqali axborot olish ham muhim o‘rin tutadi. Biroq bu kanallar vizual idrokning o‘rnini to‘liq bosa olmaydi, natijada muloqotning samaradorligi pasayadi.

Rus olimasi G. Nikulina o‘z tadqiqotlarida ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonida maxsus pedagogik yondashuvning zarurligini ta’kidlaydi. Uning

fikricha, ijtimoiy vaziyatlarni sun'iy ravishda tashkil etish, bolalarni guruhli faoliyatga jalb etish va kommunikativ mashg'ulotlardan foydalanish orqali shaxslararo munosabatlarni samarali rivojlantirish mumkin. Ko'rish nuqsonining ijtimoiy idrokka ta'siri alohida ahamiyatga ega. Ijtimoiy idrok — bu insonning boshqa odamlarni, ularning xatti-harakatlari va hissiy holatini anglash jarayonidir. Vizual axborotning yetishmasligi sababli ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ijtimoiy idrok asosan eshitish va nutqiy axborotga tayanadi. Sh. Sacks va K. E. Wolffe tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, bu holat suhbatdoshning hissiy holatini noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Natijada muloqot jarayonida tushunmovchiliklar yuzaga keladi, moslashuvchanlik pasayadi va kommunikativ samaradorlik kamayadi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ijtimoiy tajribaning shakllanishi ham cheklangan xarakterga ega. Sog'lom bolalar ko'plab ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini kuzatish orqali o'zlashtiradi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar esa bunday imkoniyatdan mahrum bo'lganligi sababli, ijtimoiy tajriba asosan tushuntirish, maxsus mashg'ulotlar va bevosita tajriba orqali shakllanadi. J. N. Erin ta'kidlaganidek, bu holat ijtimoiy xulq-atvorni o'zlashtirish jarayonini murakkablashtiradi. Natijada muloqotni boshlashda tashabbusning pastligi, yangi muhitga moslashishda qiyinchilik va ijtimoiy rollarni tushunishda muammolar yuzaga keladi. Tengdoshlar bilan munosabatlar ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda o'ziga xos tarzda shakllanadi. L. P. Rosenblum tadqiqotlarida ko'rish nuqsoni va ijtimoiy izolyatsiya o'rtasida bog'liqlik mavjudligi ko'rsatilgan. Ijtimoiy tajribaning yetishmasligi natijasida bunday bolalarda do'stlashish jarayoni sekin kechadi, guruh faoliyatida ishtirok etish cheklanadi va ayrim hollarda yolg'izlik hissi kuchayadi. Shu bilan birga, ayrim bolalarda aksincha, haddan tashqari bog'lanish holati ham kuzatilishi mumkin.

Emotsional munosabatlarning shakllanishi ham murakkab jarayon hisoblanadi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar boshqalarning yuz ifodalarini ko'ra olmagani sababli emotsiyalarni anglashda qiyinchilikka duch keladi. Bu esa emotsional aloqalarning shakllanishini sekinlashtiradi. Natijada bola boshqalarning munosabatini noto'g'ri talqin qilishi, o'z hissiyotlarini ifodalashda qiynalishi va emotsional yaqinlikni shakllantirishda muammolarga duch kelishi mumkin. Kommunikativ faollik masalasi ham muhim ahamiyatga ega. A. J. Koenig va M. C.Holbrook tadqiqotlariga ko'ra, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda kommunikativ tashabbus ko'pincha past bo'ladi. Bu holat ijtimoiy tajribaning cheklanganligi bilan izohlanadi. Natijada ular yangi muloqot boshlashdan ko'ra mavjud aloqalarni saqlab qolishga intiladi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ijtimoiy rollarni o'zlashtirish ham murakkab kechadi. Ular ko'plab ijtimoiy vaziyatlarni bevosita kuzatish imkoniyatiga ega emasligi sababli, xulq-atvor me'yorlarini ko'proq og'zaki tushuntirish orqali o'zlashtiradi. Bu esa ijtimoiy xatti-harakatlarning ba'zan mexanik yoki stereotip xarakterga ega bo'lishiga olib keladi. Shaxsiy hudud va ijtimoiy masofa hissi ham yetarli darajada shakllanmasligi mumkin. Bu ko'nikmalar odatda vizual kuzatish orqali o'zlashtiriladi. Natijada suhbat davomida haddan tashqari yaqin turish yoki boshqalarning shaxsiy hududiga kirib ketish kabi holatlar kuzatiladi. Bu esa ijtimoiy noqulay vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda konflikt vaziyatlarida xulq-atvor ham o'ziga xos bo'ladi. Ular vaziyatni to'liq idrok eta olmasligi sababli noto'g'ri xulosa chiqarishi mumkin. Bu esa konflikt sababini noto'g'ri baholash, ortiqcha himoyalanish yoki passivlikka olib keladi. Oila va ijtimoiy muhitning ta'siri bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qo'llab-quvvatlovchi va ijtimoiy faol muhit bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Aksincha, haddan tashqari himoya yoki e'tiborsizlik ijtimoiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Inkluziv ta'lim sharoitida ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar sog'lom tengdoshlari bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Inkluziv muhit bolalarda ijtimoiy tajribaning kengayishiga, muloqot ko'nikmalarining shakllanishiga va shaxslararo munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Shaxslararo munosabatlarning rivojlanish dinamikasi bosqichma-bosqich amalga oshadi. Dastlabki bosqichda ehtiyotkorlik va noaniqlik kuzatiladi, keyinchalik moslashuv jarayoni boshlanadi, oxir-oqibat esa barqaror munosabatlar shakllanadi. Bu jarayonning tezligi va samaradorligi ko'p jihatdan pedagogik yondashuvga bog'liq.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda shaxslararo munosabatlar murakkab, ko'p omilli va o'ziga xos tizim hisoblanadi. Ushbu jarayon vizual idrokning cheklanganligi, ijtimoiy tajribaning yetishmasligi

va kommunikativ faoliyatning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maxsus tashkil etilgan pedagogik sharoitlar, tizimli mashg‘ulotlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash orqali bu bolalarda samarali va barqaror shaxslararo munosabatlarni shakllantirish mumkin. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy identifikatsiya jarayoni murakkab kechadi. Sog‘lom bolalar o‘zini boshqalar bilan taqqoslash orqali “men” obrazini shakllantiradi. Bu jarayonda vizual kuzatuv muhim rol o‘ynaydi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar esa bu imkoniyatdan cheklanganligi sababli, o‘zini anglash ko‘proq verbal tavsiflar va boshqalarning fikrlariga tayanadi. Natijada o‘z-o‘zini baholash ba’zan real imkoniyatlarga mos kelmasligi mumkin: ayrim hollarda past baholash, boshqa hollarda esa haddan tashqari yuqori baholash kuzatiladi.

Shaxslararo munosabatlar rivojida refleksiya jarayoni ham muhim ahamiyatga ega. Refleksiya — bu insonning o‘z xatti-harakatlari va boshqalar bilan munosabatlarini tahlil qilish qobiliyatidir. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda refleksiya asosan nutqiy tahlil orqali shakllanadi. Ular o‘z xatti-harakatlarini tushunishda boshqalarning izohlariga tayanadi. Bu esa refleksiv jarayonning kechikishiga yoki biryoqlama shakllanishiga olib kelishi mumkin.Ko‘rish nuqsoni ijtimoiy rollarni ichkilashtirish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy rollar odatda kuzatish, taqlid qilish va mustaqil faoliyat orqali o‘zlashtiriladi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda taqlid mexanizmi cheklanganligi sababli, rollarni o‘zlashtirish ko‘proq og‘zaki tushuntirish va maxsus pedagogik ta’sir orqali amalga oshiriladi. Bu esa rollarning chuqur emas, balki ko‘proq tashqi belgilar asosida o‘zlashtirilishiga olib kelishi mumkin. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda empatiya boshqa insonning hissiy holatini tushunish va his qilish qobiliyati rivojlanishi ham o‘ziga xosdir. Vizual signallarning yetishmasligi empatiyaning tabiiy shakllanishini qiyinlashtiradi. Biroq eshitish sezgisi va nutqiy axborotga yuqori e’tibor berilishi natijasida ayrim hollarda ular intonatsiya, ovoz ohangi orqali emotsiyalarni chuqurroq anglash qobiliyatini rivojlantirishi mumkin. Bu esa empatiyaning kompensator mexanizmlar orqali shakllanishini ko‘rsatadi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy stereotiplarning shakllanishi ham muhim masalalardan biridir. Ular ijtimoiy vaziyatlarni to‘liq kuzata olmagani sababli, ayrim xulq-atvor modellarini umumlashtirib, stereotip tarzda qo‘llashi mumkin. Bu esa moslashuvchanlikning pasayishiga olib keladi. Ijtimoiy vaziyatlarning xilma-xilligini tushunish uchun maxsus pedagogik mashg‘ulotlar zarur bo‘ladi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy mustaqillik darajasi shaxslararo munosabatlarning sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mustaqillik darajasi past bo‘lgan bolalar ko‘proq kattalarga yoki yaqin odamlarga bog‘lanib qoladi, bu esa tengdoshlar bilan teng asosda muloqot qilish imkoniyatini cheklaydi. Aksincha, mustaqillik rivojlangan sari ijtimoiy faollik ham ortadi, bola turli ijtimoiy rollarni bajarishga tayyor bo‘ladi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishda mediatsiya vositachilik muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda o‘qituvchi yoki kattalar bolaga ijtimoiy vaziyatlarni tushuntirib beradi, xulq-atvor modellarini ko‘rsatadi va muloqotni boshqaradi. Shu tarzda bola asta-sekin mustaqil ijtimoiy faoliyatga o‘tadi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy o‘rganish jarayoni ham o‘ziga xos mexanizmlarga ega. Sog‘lom bolalarda bu jarayon ko‘proq kuzatish va taqlid orqali amalga oshsa, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda u quyidagi vositalar orqali kechadi:

- og‘zaki tushuntirish;
- taktil tajriba;
- maxsus tashkil etilgan pedagogik vaziyatlar;
- rolli o‘yinlar va modellashtirish.

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy moslashuvning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ta’lim muhitiga bog‘liq. Inklyuziv muhitda ular sog‘lom tengdoshlari bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi, bu esa tabiiy ijtimoiy tajriba orttirishga yordam beradi. Biroq bu jarayon o‘z-o‘zidan samarali bo‘lib qolmaydi, balki maxsus pedagogik qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi. Pedagogik

nuqtai nazardan qaraganda, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- kommunikativ ko‘nikmalarni tizimli rivojlantirish;
- emotsional-intellektual rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash;
- ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish;
- mustaqillikni shakllantirish;
- ijtimoiy rollarni ongli o‘zlashtirishga yordam berish.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar ham bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Audio materiallar, taktil vositalar, maxsus didaktik o‘yinlar va interaktiv metodlar orqali bolalarning ijtimoiy tajribasini boyitish mumkin. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlarning rivojlanishida vaqt omili ham muhim hisoblanadi. Bu jarayon sekinroq kechadi, biroq to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik sharoitda barqaror va sifatli natijalarga erishish mumkin. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxslararo munosabatlar tizimi murakkab, ko‘p bosqichli va kompensator mexanizmlarga asoslangan holda shakllanadi. Ushbu jarayonni chuqur anglash va ilmiy asosda tashkil etish pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Солнцева Л.И. Психология детей с нарушениями зрения. – Москва: Классикс Стиль, 2006
2. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2017.
3. Mamarajabova Z.N. Maxsus pedagogika– Toshkent, 2019.
4. Коробейников И.А. Специальная психология. – Москва, 2010.
5. Плаксина Л.И. Коррекционная педагогика: обучение детей с нарушением зрения. – Москва, 2012.
6. Дружинина, Л.А. Психолого-педагогическое сопровождение дошкольников с нарушениями зрения в условиях инклюзивного образования [Текст] : учебно-методич. пособие / Л.А. Дружинина, Л.Б. Осипова, Л.И. Плаксина. – Челябинск: Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман. пед. ун-та, 2017. – 254 с